

Kapitoly z moderní morfologie

I.

Cílem této přednášky je ukázat strukturu slova s ohledem na historický vývoj podle současných poznatků. Nejedná se tedy o čistě synchronní přístup podle strukturalistický nebo generativistických teorií.

- čistě synchronní přístup například uživateli nevysvětlí nepravidelné plurály v angličtině, tedy proč je *ox-oxen*, ale ne *fox-foxen*; proč je *mouse-mice* ale ne *house-hice*.

- komplexní pohled na jazyk poskytuje jen synchronní gramatika na historickém základě, tzn. popiš gramatiku daného jazyka a vysvětli, proč v ní existují právě takovéto tvary; takové gramatiky existují, například Otto Jespersen: *A Modern English Grammar on Historical Principles* 1-7).

Morfologie - studuje vnitřní strukturu slova; hrála klíčovou roli ve vědeckém ustavení lingvistiky 19. století a rekonstrukci praindoevropštiny. V roce 1816 Franz Bopp publikoval výsledky srovnávacího studia gramatických koncovek slov v sanskrtu, latině, perštině a germánských jazycích; Jacob Grimm v *Deutsche Grammatik* (1819-1837) - důkladná analýza hláskosloví, morfologie a slovtvorby germánských jazyků

- konec 19. století - vliv darwinismu - vývoj slov podmiňuje vývoj jazyka; stejně, jako morfologie v biologii studuje tvary organismů a vysvětluje tak vývoj druhů, tak i morfologie jako studium slov vysvětluje vývoj jazyka; neboli studiem několika stovek základních kořenů bychom mohli dospět k původnímu lidskému prajazyku;

- dvacáté století - vlivem synchronní jazykovědy je morfologie chápána jako převážně synchronní disciplína zabývající se studiem tvarů slov konkrétních jazyků v konkrétním čase (viz nejrůznější gramatiky živých jazyků);

- strukturalismus - jazyk je chápán jako struktura, tj. soubor vztahů a vzájemných souvislostí mezi jednotlivými složkami; každá část struktury může být vnímána jako samostatná struktura > to umožňuje samostatnou analýzu jednotlivých složek, které jsou chápány jako různé jazykové úrovně:

hlásková úroveň (fonetika, fonologie) > morfologická úroveň (morfologie, slovtvorba) > syntaktická úroveň (syntax) > sémantická úroveň (sémantika)

- úrovně jsou hierarchizované, s nejnižší hláskoslovnou úrovní a se sémantickou jako nejvyšší; separace úrovní umožnila studovat jednotlivé úrovně samostatně včetně vytvoření příslušné terminologie > poznání, že slova se skládají z morfémů, jakožto nejmenších významových jednotek;

- generativní gramatika - znát a užívat jazyka znamená mít schopnost produkovat (= generovat) a rozumět větám daného jazyka, i takovým, které uživatel nikdy předtím neslyšel ani sám nevytvořil; gramatika je tedy souhrn pravidel, jak tvořit věty v daném jazyce;

- děti se rodí s vrozenými předpoklady k užívání daného jazyka, tzv. univerzální gramatikou. Ta je pak konkretizována v určitém jazyce (když je dítě vystaveno jazykovému prostředí, mozek aplikuje univerzální gramatiku na konkrétní gramatiku daného jazyka a dítě si tak osvojuje jazyk)

- univerzální gramatika se skládá z modulů, které jsou ve vzájemném vztahu:

lexikon a morfologie; syntax; fonetická forma (to, jak mluvíme, vyslovujeme); *logická forma* (jaký má význam to, co říkáme);

- morfologie a lexikon jsou zde tedy ve společném modulu. Znalost slovní struktury je v generativismu je tedy základním aspektem tzv. lingvistické kompetence (tedy naší neuvědomované znalosti chápat pravidla daného jazyka tak, abychom v něm vytvářeli a chápali věty); morfologie tedy nebyla chápána jako samostatná jazyková úroveň, ale byla jen prostředníkem mezi fonologickou a syntaktickou úrovní;

Je morfologie samostatnou úrovní jazyka nebo je ovlivňována jinými složkami?

Interakce morfologie a fonologie

- tvar morfému může být ovlivněn hláskou následujícího morfému: tvary členu v angličtině: *a pear x an orange*; u prefixů: *a-sexual x an-aerobic*

Interakce morfologie a syntaxe

- tvar slova může být ovlivněn syntaktickou konstrukcí, například při časování: *píšu, píšeš, píše* (výběr tvaru slovesa v přítomnosti závisí na kategorii osoby)

Interakce morfologie a sémantiky

- tento vztah je zcela zřejmý a musí existovat, protože hlavní role lexikonu v jazyce je podávat význam slov. Vztah mezi slovem a jeho významem je ve většině případů arbitrární (libovolný). Neexistuje tedy žádné logické vodítko mezi tvary *chien, dog, Hund, sobaka, pes* a sémantickou reprezentací daného zvířete.

Interakce morfologie a lexikonu

- lexikon (slovní zásoba daného jazyka, kterou známe a používáme), musí také obsahovat informace nutné k aplikaci fonologických a syntaktických pravidel. Syntaktická úroveň musí mít tedy přístup k morfosyntaktickým vlastnostem (částečně morfologickým, částečně syntaktickým) daného slova, např. zda je substantivum singulare nebo plurale tantum (např. obilí, varhan). To pak ovlivňuje chování těchto slov (tvary dalších větných členů) ve větách, například "*to obilí zraje*", ne "*ta obilí zrají*", "*ty varhany hrají*" ne "*ta varhana hraje*".

Závěr: studium morfologie nemůže být separováno od dalších jazykových úrovní, ale morfologie musí vždy být chápána ve vztahu k jiným jazykovým modulům.

II.

Slovo a lexém

- říkáme, že jazyk obsahuje slova, ale morfologie ukazuje, že to není tak jednoznačné. Především, není jasné, co "slovo" znamená: *dělat, dělám, dělají, dělej* - jsou to různá slova nebo jen tvary jednoho slova?

- zavádíme tedy pojem lexém: abstraktní jednotka slovní zásoby, která má různé realizace, tedy tvary slova, např. DĚLAT (lexém), realizace: *dělám, dělají, dělej*...

- realizace lexému je spojena s konkrétními morfosyntaktickými vlastnostmi: *dělám* = sloveso, přezens, 1.os.sg., doplnění předmětem v akuzativu (*dělám CO*).

Vnitřní struktura slova

- **morfém** - nejmenší, nedělitelná jednotka, která má určitý význam (sémantický obsah) nebo má gramatickou funkci. Například: *ryb-ář*: slovotvorný sufix *-ář* zde označuje substantivum derivované od jiného substantiva, tedy substantivum konatelské (*rybář* je osoba, která má co do činění s rybami); *píše-me* (sufix *-me* má zde gramatickou funkci, označuje kategorii osoby (1.osoba), čísla (plurál) a času (přezens)).

- analogie se stavebnicí Lego: morfémy je možné chápat podobně, jako prvky stavebnice lego, které mohou být použity znovu a znovu jako stavební kameny různých tvarů slov, takže stejné sufixy mohou být i u jiných tvarů (*kol-ář, cest-ář, kov-ář* (odvozeno od slovesa); *nese-me, dělá-me, pracuj-me* (imperativ)). Někdy můžeme určitý morfém použít jen u některých slovních základů, např. *-dom* "condition, state, dignity" u *martyrdom, kingdom, chiefdom* atd.

- morfém se realizuje v tzv. morfech. Nejběžnější případy jsou tzv. alomorfy, tedy realizace jednoho morfému. Například anglický sufix préterita *-ed* = morfém, realizace podle hláskového okolí = interakce morfologie a fonologie: *-id* (*invited*), *-d* (*played*), *-t* (*walked*). Realizace je tedy ve třech alomorfech, které se vyskytují v konkrétním hláskovém okolí. Tomu se říká *komplementární distribuce*. Pokud má morfém několik alomorfů, které se vyskytují jen v určitých případech, jejich výskyt je často fonologicky podmíněn.

- výběr alomorfu může být podmíněn lexikálně. Přítomnost určitého slovního tvaru tedy vyžaduje výskyt konkrétního alomorfu. Například výše zmíněné alomorfy anglického plurálu: *-iz* (pokud substantivum končí na frikativu nebo afrikátu: *asses, fishes, badges, beaches*; *-s* (pokud substantivum končí na neznělou okluzivu: *cups, leeks, carts*; *-z* (pokud substantivum končí na znělý konsonant/vokál: *rooms, keys, bards, mugs*

- uvedené dva odstavce ukazují, že alternace alomorfů nemusí být vlastností daného morfému, ale fonologických procesů v jazyce. Máme zde celé spektrum jevů, které spadají do interakce morfologie a fonologie, tzv. morfonologie.

- výskyt alomorfu může být ale také gramaticky podmíněn. To znamená, že výskyt alomorfu závisí na přítomnosti jiného morfému. Například, některé alomorfy anglického préterita se vyskytují pouze v přítomnosti určitého slovesného kořene: *weep > wep-t, take > took*.

- v některých případech nelze určit, na čem závisí výskyt daného alomorfu. To se týká případů, kdy alomorf má málo nebo jen jeden výskyt. Například zmíněné substantivum *ox* má alomorf plurálu *-en*, který se, kromě *childr-en* jinde nevyskytuje. Vidíme, že synchronní gramatický popis se může omezit pouze na vysvětlení, že se zde jedná o lexikální podmíněnost. Naopak z diachronního popisu vyplývá, že u *ox* zde jedná o relikv původního n-kmenu, proto jeho tvar

jeho tvar je oprávněný, kdežto původní tvar plurálu od *child* byl *childru* a koncovka *-en* je tedy sekundární.

III. Vlastnosti morfémů

- pozor, abychom nezaměňovali morfém a slabiku. Slabika je zvuková jednotka (seskupení zvuků podle artikulace), např. *ry.bář*, kdežto morfém je jednotka významová nebo gramatická: *ryb-ář-0* (kořen-slovotvorný sufix-suffix nominativu singuláru maskulina)

- v nejjednodušším případě může být morfém realizován pouze jedním morfémem, například francouzské *eau* "voda" má pouze jeden morfém, který se realizuje jako jeden morf složený pouze z jednoho fonému /o/.

- jeden morfém může mít více alofonů v komplementární distribuci (viz příklady s anglickým plurálem)

- jeden morf může být reprezentován více morfémami, například anglické koncové *-s*, ve tvarech *walk-s*, *cat-s* má odlišnou funkci. Ve *walk-s* signalizuje 3. osobu singuláru přítomnosti, v *cat-s* signalizuje plurál substantiva. Vidíme, že morfy jsou konkrétní realizace, zatímco morfém je abstraktní jednotka.

- *portmanteau morf* - případ, kdy jeden morf v sobě nese informace o několika gramatických kategoriích, například již zmíněné "*walk-s*" nebo české *žen-y*, kde *-y* (stejně jako jiné pádové koncovky) v sobě nesou informace o kategorii rodu, pádu a čísla.

- tvary *walk-ed* (préteritum) a *walk-ed* (past participle) bychom mohli označit jako případy, kdy různá gramatická slova jsou reprezentována stejnými slovními tvary. Jde tedy o synkretismus. Jeden tvar reprezentuje dva různé morfologické koncepty (což je u pravidelných sloves v angličtině běžné).

- préterita *cut* nebo *put* v angličtině, odvozená od infinitivů stejného tvaru, může synchronní gramatika popsat pouze jako nulovou realizaci morfému préterita. Jedná se tedy o nulový alomorf. Podobně je *nulovým alomorfem* realizován nominativ singuláru maskulina v češtině, např. *hrad-0*.

- mohou nastat i situace, kdy počet morfů přesahuje počet morfémů, které jsou těmito morfy realizovány. Například určitá anglická adjektiva jsou odvozena od substantiv sufixem *-al*: *person* > *personal*, *tribe* > *tribal*. Ovšem v adjektivech *sense* > *sens-u-al*, *fact* > *fact-u-al* nereprezentuje morf *-u-* žádný morfém. Ze synchronního hlediska se jedná o tzv. *prázdný morfém*.

Kořen - kořen je morfém, který tvoří významové jádro slova. Je to povinná část, nelze jej odstranit, lze ho ale modifikovat. Mnoho slov je tvořeno pouze kořeny, například anglické *man*, *book*, *bet*, *very*, *pain*, *walk*.... Tyto kořeny existují samostatně a nezávisle. Můžeme je také nazvat volnými, lexikálními morfémami.

- zvláštní třídou volných morfémů jsou funkční slova. Zatímco lexikální morfémami nesou sémantický obsah (*boy* = chlapec), funkční slova mají funkci gramatickou nebo vytvářejí logické vztahy ve větě (členy, ukazovací zájmena, zájmena, spojky, předložky).

- některé kořeny se nevyskytují samostatně, ale tvoří stavební prvky s jinými morfémami, například *-mit* (*permit*, *remit*, *commit*, *admit*), *-ceive* (*perceive*, *receive*, *deceive*), *pred-*

(*predator, predation, depredate*), *sed-* (*sedate, sedentary, sediment*). Zde se jedná o původní latinské kořeny, jejichž původní význam v angličtině vymizel (-*mit* = "poslat, dělat", -*ceive* "vzít"). Vidíme, že synchronní jazykověda musí pracovat s neúplnými informacemi, protože se zde jedná o historickou desemantizaci.

Afixy

- jsou to morfémy, které se připojují k nějakému jinému morfému, například ke kořeni
- prefixy - připojují se před kořen nebo slovní základ: *re-make, un-kind, pra-les, pra-člověk*
- sufixy - připojují se za kořen: *wait-er, ryb-ář*

- rozlišujeme sufixy kmenotvorné - připojují se za kořen a vytvářejí tzv. kmen: např. kmen přítomný **kup-uje-0**, kmen infinitivní **kup-ova-t**; u substantiv **kuř-et-e** s alomorfem -at- v **kuř-at-a**. Vidíme, že kmenotvorný sufix charakterizuje konkrétní slovní tvar a samotný kmen slouží k napojení sufixů tvarotvorných. Ty nesou gramatické kategorie, např. v *kup-uje-0* je nulový sufix označením 3.os. singuláru přítomného, v *kuř-et-e* sufix -e označuje genitiv singuláru neutra.

Infixy

- jde o afixy vkládané mezi sufixy. Například v angličtině jsou historické infixy vložené do původního latinského kořene -**cub-**: **incumbent, succumb, decumbent, recumbent** oproti **incubate, incubus, concubine**. V sanskrtu je infixace typická například pro vytváření tvarů sloves VI. tematické třídy: **sič-** "navlhčit, smáčet" > 3. sg. přítomného **siñčati** "vlhčí, smáčí", **vi-muč-** propustit > 3. sg. přítomného **vimuñčati** "propouští".

Kmeny a základy/báze

- zatímco kmen je neúplná část slova (spojení kořene a kmenotvorného sufixu), základ může být jakýkoliv slovní tvar, k němuž se připojují afixy. Například *boy* je tvořen pouze kořenem, ale zároveň slouží jako základ k připojení tvarotvorných sufixů (**boy-s**) a také slovtvorných sufixů (**boy-ish**).

Slova v indoevropských jazycích (alespoň ta, která se skloňují a časují), mají obecnou strukturu: kořen-kmen-slovtvorný sufix-tvarotvorný sufix.

Naopak semitské jazyky mají strukturu slova stavěnou na jiném principu. Kořen je tvořen konsonantickým skeletem, kolem něhož se vkládají vokály a sufix a vytvářejí se tak slovní tvary a nová slova. Například v arabštině kořen K-T-B (skelet tvořen třemi konsonanty) dává následující tvary slov a nová slova (skelet vyznačen velkými písmeny)

KiTāB "kniha"; KuTuB "knihy", KāTiBa "spisovatelka", muKāTiB "dopisovatel", maKTaBa "knihovna", KaTaBa "napsal", KuTiBa "bylo napsáno", aKTuBu "píšu", maKTūB "napsaný", uKTuB "piš", KiTāBī "písemný".

Ve slovnících semitských jazyků musíme slova vyhledávat ne podle abecedy, ale podle kořenů, což je pro nás velmi nezvyklé.